

Ghetto Terezín – společenství založené na nerovnosti

Jiří Holý

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Ústav české literatury a komparatistiky
jiri.holy@ff.cuni.cz

Kniha Anny Hájkové *The Last Ghetto*, která vyšla v listopadu 2020 v prestižním Oxford University Press, má dlouhou prehistorii. Oba autorčini prarodiče z otcovy strany, Miloš Hájek (1921–2016) a Alena Hájková (1924–2012), se za války účastnili komunistického odboje proti nacistům a pomáhali svým židovským přátelům; později se oba stali významnými historiky a byli vyznamenáni izraelským vyznamenáním Spravedlivý mezi národy. Alena Hájková patřila k prominentním historikům odboje; Miloš Hájek byl důležitou osobností Charty 77 a stal se i jejím mluvčím.

Anna Hájková napsala, že ji inspirovala její první návštěva Izraele v roce 1999. Tehdy se setkala s některými vrstevníky svých prarodičů, kteří přežili holokaust. Patřili k sociální elitě terezínského ghetta a zprostředkovali jí jiný pohled na terezínské ghetto, než se kterým se dosud setkávala. Svou magisterskou práci na Humboldtově univerzitě věnovala nizozemským Židům v Terezíně a následující doktorské studium na University of Toronto uzavřela v roce 2013 disertací, která byla první verzí knihy *Poslední ghetto*. Mezitím publikovala několik studií, v nichž se kromě terezínského ghetta zabývala problémy holokaustu, které dosud často zůstávaly stranou pozornosti, zejména sexualitou, ženskou a zvláště queer zkušeností šoa.

Metodologicky autorka vychází z *microhistory*, dějin každodennosti (například Carlo Ginzburg, Alf Lüdtke), z gender studies a moderní kritické sociologie, jejíž představitel Pierre Bourdieu svými pojmy ekonomický, kulturní, sociální a symbolický kapitál otevřel nový prostor i pro analýzu kultury a literatury.¹ *Poslední ghetto* ovšem není publikací, která naplňuje teoretické koncepty. Anna Hájková postupuje empiricky a induktivně, o čemž svědčí stovka prostudovaných veřejných i soukromých archivů a množství dalších dokumentů (soudní spisy, deníky a vzpomínky, rozhovory s pamětníky) a také desítky citovaných historických a jiných odborných prací. V knize najdeme víc než tisíc poznámek za textem. Podle mého názoru mezi tyto zdroje mohla být ve větší míře zařazena i beletrie, přinejmenším ta díla, jejichž autoři Terezínem prošli (z nich jsou krátce připomenuty jen prózy Josefa Bora). Kupříkladu k homofobii, stigmatizování homosexuality v ghettu, kterou Hájková dokládá úryvky z deníků Egona Redlicha a těsně poválečných zápisků Susanny Fall, lze uvést povídku

1 Šebek, Josef: *Literatura a sociálno. Bourdieu, Williams a jejich pokračovatelé*. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Praha 2019.

Arnošta Lustiga *Morální výchova* z jeho první knihy *Noc a naděje* (1958). Zde se mluví o terezínském vězni Hanibalů van de Hambovi, který k sobě zve chlapce, jemuž se říká Hezounek. Hezounek si u něho za velkou krabici vloček rozepíná kalhoty (další už je ponecháno na představivosti vnímatelů). Postava, která je konstruována tak, že ve čtenáři vzbuzuje odpor, naráží na dánského vězně Harry Hambo Heymana (1907–1995). Stejně tak postava chlápčného a zbabělého Marmulstauba v téže knize, která odkazuje k Benjaminu Murmelsteinovi (1905–1989). Kompromitování tehdy stále žijících terezínských vězňů je podivné. Nicméně o tři desetiletí později už přestala být pro Lustiga homoerotičnost nepřístojná. V rozšířeném americkém vydání Lustigovy prózy *Tma nemá stín* (1976, poprvé v *Démantech noci*, 1958) jsou zřetelné náznaky možného homosexuálního vztahu obou hlavních postav.²

Jednotlivé kapitoly monografie Anny Hájkové postupně představují organizaci ghetta, jeho sociální hierarchii, jídlo a hladovění, zdravotnictví a nemoci (tato kapitola nebyla v disertaci), kulturní život a nakonec transporty na východ. Autorka vyvrací několik tradovaných představ o terezínském ghettu, tedy to, co sama nazývá terezínským master narrative. Terezín, jak ukazuje, nebyl tábor, kde by vězňové trpěli otrockou prací a všudypřítomným extrémním násilím. Často připomínané popravy v lednu a v únoru 1942 byly výjimečné. Ne všichni nacističtí velitelé ghetta a příslušníci SS byli brutální. Velmi krutý byl Anton Burger (právě on paradoxně po válce unikl trestu a zemřel v Essenu 1991), ale nikoli Siegfried Seidl (který měl doktorát z historie na vídeňské univerzitě) a Karl Rahm, jenž ke konci války předal ghetto Červenému kříži. Podstatně více než esesmanů bylo v ghettu českých četníků. Až na výjimky se chovali neutrálně nebo dokonce slušně, pro vězně byli zdrojem zpráv, jídla, léků a cigaret (viz četník, který v Radokově filmu *Daleká cesta* pomohl doktoru Burešovi ilegálně proniknout do ghetta za rodinou jeho ženy). Další a klíčovou tezí Hájkové je, že obyvatelé ghetta netvořili soudržný a solidární celek, jak se traduje, společnou židovskou etnicitu, která dokázala obstát i v extrémních podmínkách, pečovat o děti a produkovat hodnotnou kulturu, jež představovala duchovní rezistenci proti nacistům. Rovněž odmítá černobílý kontrastní obraz prvního ušlechtilého vedoucího židovské samosprávy Jakoba Edelsteina a zbabělého a kolaborujícího posledního předáka Benjaminu Murmelsteina (takto zjednodušeně ho kreslí i Brynychův film *Transport z ráje* podle povídek Arnošta Lustiga, kde proti hrdému a statečnému Zdeňku Štěpánkovi stojí neforemný a bojácný Čestmír Řanda). Hájková problematizuje i roli rabína Leo Baecka (1883–1956), jednoho z mála prominentních členů Rady starších, který pobyt v ghettu přežil a o kterém se obvykle píše s velkou úctou. A mimo jiné také připomíná poměrně rozšířenou fámu, že nacisté nařídili trestný transport Židů jako odvetu za atentát na Heydricha (což vyvrátila už Jaroslava Mílová).

Velkou část dosavadních publikací o terezínském ghettu, od Emila Utitze přes Zdeňka Lederera, H. G. Adlera, Benjaminu Murmelsteina, Karla Laguse a Josefa Poláka až po Annu Hyndrákovou a Miroslava Kárného, psali ti, kdo sami Terezínem jako vězni prošli. Pětasedmdesát let po válce, kdy žije jenom hrstka pamětníků, nastává „floating gap“ (Jan Assmann podle etnologa Jana Vansiny); dostatečný časový odstup od události umožňuje překonat monologickou a instrumentální paměť. Tak to činí

2 Holý, Jiří — Sladovnicková, Šárka: Próza „Tma nemá stín“ a film „Démanty noci“. *World Literature Studies* 2, 2019, č. 3, s. 17–27.

Anna Hájková. Podle ní vznikla v Terezíně sociální elita, většinou mladí čeští muži přišedší do ghetta s prvními transporty v listopadu a prosinci 1941. Ti obsadili klíčové pozice v kuchyních, v pekárnách, ve spedici, na poště apod. a disponovali sociálním a symbolickým kapitálem, který určoval postavení v ghettu. To této sociální elity patřily i některé mladé ženy, například přítelkyně a sestry těchto mužů, ale byla jich jenom menšina. Ještě více byly ženy vyloučeny z židovské administrativy, která fakticky běh ghetta řídila (esesmani zasahovali do chodu ghetta spíše výjimečně); mezi členy Rady starších (průběžně 16–24 členů) i vedoucími osmi oddělení samosprávy nebyla až do podzimu 1944 ani jediná žena. Přitom ženy v ghettu měly většinu, vykonávaly stejnou pracovní povinnost jako muži a zejména po masových transportech v září a říjnu 1944 musely převzít většinu pracovních činností. Můžeme dodat, že situaci *jeunesse dorée*, zlaté terezínské mládeže žijící v rámci ghetta v jisté sociální bublině, dobře dokládá novela J. R. Picka *Spolek pro ochranu zvířat* (1969). Líčí jejich výjimečné postavení, přátelskou soudržnost, zájem o sport (fotbal), humor, volné sexuální mravy i romantické vztahy, „kumbály“, „žranici“ i nástupy do masových transportů na podzim 1944.

Obdobná asymetrie neplatila podle Hájkové jen genderově, ale i etnicky a věkově. V Terezíně totiž vládla jazyková nerovnoprávnost, opačná než třeba v českých zemích v 19. století. Čeští Židé většinou uměli německy, ale Němci a Rakouští Židé česky většinou ne. I když oficiálním jazykem ghetta byla němčina, výše uvedená privilegovaná sociální elita mluvila česky. Důsledkem toho bylo, že mladí čeští Židé, disponující sociálním i symbolickým kapitálem, mívali německé partnerky (jak dokládá např. deník Willyho Mahlera), erotické vztahy tedy často fungovaly v opačném gardu, než jak to líčí Pavel Eisner v esejích *Milenky. Německý básník a česká žena* (1930).

Rakušané a zejména říšští Němci byli fakticky diskriminováni. Navíc to byli z velké části starší lidé, kteří nepracovali, měli tedy menší příděly stravy, a bydleli v horších podmínkách. Zdaleka nejvyšší byla proto úmrtnost německých a rakouských Židů nad 65 let. Za problematické však považují tvrzení autorky, že o seniory se mladší generace, včetně jejich vnuků a vnuček, téměř nestarala a necítila k nim soucit. Odporují tomu deníková svědectví Evy Roubíčkové, Hany Bořkovcové a dalších. Hana Posseltová píše, jak s překvapením zjistila, že jedna ze starých německých žen, které denně procházely jejich pokojem, je hispanistka; posléze se sblížily a konverzovaly spolu španělsky. Do kontextu terezínských svědectví podle mě patří i próza Otty Weisse (1898–1944) *I viděl Bůh, že je to špatné*, napsaná v ghettu v roce 1943. Autor zde ve fikčním příběhu Hospodina, jenž se vydal do Terezína pod jménem Gottesmann, líčí šokující nerovnost postavení vězňů, byrokracii židovské samosprávy a zejména otrěsnou situaci starých vězňů, mezi něž se Hospodin dostal (hlad, krádeže, ponižující proces odvíšivání atd.).

Jednu z rozsáhlých kapitol věnuje Anna Hájková kultuře v Terezíně. V duchu svého pohledu na ghetto považuje kulturu za prestižní kapitál pro její tvůrce i konzumenty, ne za duchovní rezistenci, jako většina těch, kdo se tématem zabývali (např. Norbert Frýd, Jana Šedová, Vlasta Schönová, Livia Rothkirchen, kniha *Kunst und Kultur in Theresienstadt*). Nejsem si jistý, je-li toto polemické vymezení nutné. Také H. G. Adler nepovažoval kulturní život v Terezíně za zvlášť významný. Podle něho „často postrádal substanci i důstojnost, zaslepoval své pasivní i aktivní účastníky a často se zvrhl v téměř nebezpečnou náruživost. To, co bylo zpočátku pílí a obětavostí naplňováno

jako skutečná potřeba, se coby dárek a rozkaz SS stalo prokletím, v němž se ztrácela veškerá míra a rozvaha“.³

Rovněž americká badatelka Rebecca Rovit byla vůči pojetí kultury jako duchovního odporu skeptická. Kladla si otázku, zda za takových podmínek, jaké panovaly v Terezíně, měli vězňové právo tvořit umění a hrát divadlo: „Našemu chápání se vzpírá představit si vězně koncentračního tábora, kteří zpívají, hrají klasickou hudbu a tančí [...], zatímco dobytčí vagony odvázejí jejich spoluvězně směrem k Osvětimi.“⁴

Adlerova slova lze vysvětlit jeho kritickým postojem k židovské samosprávě ghetta, která podle něho ustupovala nacistům víc, než bylo nutné. Je však otázka, dodejme, zda byl takový postoj reálně možný, resp. udržitelný. Měli se Židé v ghettu rázněji postavit proti německé komandatuře? Zvažuje to například Egon Redlich v denících nebo v pozdějších reflexích Norbert Frýd. Oba si uvědomovali, že Židé se ve většinové společnosti ocitali ve stále větší izolaci a jejich manévrovací prostor pro jednání s nacisty se zmenšoval: „Existovala tedy míra Až sem, dál ne? Mezi sebevraždou a kolaborací — vedla tam nějaká střední cesta spravedlivého chování? Kdo by chtěl dělat přísného soudce, měl se raději postarat včas, aby nedošlo k tak strašné alternativě.“⁵

Také úvaha Rebecy Rovit nerespektuje reálnou situaci a mentalitu vězňů. Lidé internovaní v Terezíně až na výjimky nevěděli, co deportované na východ čeká (viz poslední kapitola knihy Anny Hájkové), dodatečné etické dilema, které do kulturního života v ghettu vkládá Rovit, je podobně jako u Adlera ahistorické. Přeživší potvrzují, že literatura, hudba a divadlo umožňovaly vězňům napřímit se, stát se znovu lidmi a získat důstojnost.

Kapitola o kultuře v knize *Poslední ghetto* zdůrazňuje nerovnost v přístupu ke kultuře podle sociální hierarchie. Mecenáši umělců (i fotbalistů) se v Terezíně často stávali kuchaři. Ženské režisérky jako Vlasta Schonová či Irena Dodalová, i když byly schopnostmi rovnocenné mužům, byly napadány za asertivitu. Hudební umělkyně se musely často starat o děti a neměly prostor se prosadit (proslulý Gideon Klein versus jeho málo známá sestra Eliška, kterou ostatně známe i z Ortenových *Elegií* jako „malou klavíristku“). Rozdílly existovaly také v rámci etnických skupin. Němci se často účastnili přednášek a čtení organizovaných skupinou Philippa Manese (klasičkové Lessing, Goethe), Rakušané dávali přednost kabaretním představením manželů Straussových, zatímco Češi pěstovali satirický kabaret, přednášeli Wolkera, Nezvala, zpívali Voskovce a Wericha. (Nezámjem Rakušanů o Langerova *Velblouda uchem jehly* není asi dobrý příklad, protože ve Vídni ještě v padesátých a šedesátých letech měla tato hra velký ohlas.)

Podobné asymetrie ukazuje Anna Hájková i v kapitolách o jídle a zdravotnictví, které patří v její knize k nejlepším. V květnu 1942 židovská samospráva rozhodla o různých dávkách jídla podle kategorií vězňů. Zvýhodnění byli děti, pracující a ovšem také členové vedení ghetta a prominenti. Znevýhodnění byli starší nepracující, kteří po-

3 Adler, H. G.: *Terezín 1941–1945. Tvář nuceného společenství. II. Sociologie*, přel. Lenka Šedová. Barrister & Principal, Brno 2006, s. 455n.

4 Rovit, Rebecca: Introduction. In: eadem — Alvin Goldfarb (edd.): *Theatrical Performance during the Holocaust. Texts, Documents, Memoirs*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1999, s. 4.

5 Frýd, Norbert: *Lahvová pošta*. Československý spisovatel, Praha 1971, s. 321.

sléze často umírali na nemoci související s oslabením organismu (tvořili 92 % z přibližně 35 tisíc lidí, kteří zemřeli v ghettu). Přístup k jídlu tak znamenal moc, naději na přežití; jídlo se stávalo nástrojem prestiže a předmětem výměnného obchodu.

Zdravotnictví podle Anny Hájkové tvořilo snad nejlépe fungující součást terezínské administrativy. Lékařská péče byla někdy lepší než v Říši (např. rentgen). Nasazení lékařů a sester bylo ovšem extrémní, vedoucí zdravotní péče Erich Munk a další často sloužili 20 hodin denně. Avšak na rozdíl od jiných profesí v Terezíně, kde se advokáti, žurnalisté a podnikatelé stávali pekaři, zámečnický a pomocnými dělníky, mohli pracovat ve svém oboru. I zde se projevila nerovnost: privilegovanými pacienty byly děti, horší péče se dostávalo seniorům. Pozoruhodná je poznámka o tom, že lékaře respektovali i Němci a že Benno Krönert, šéflékař nedaleké německé nemocnice v Litoměřicích, který měl dohlížet na zdravotnictví v ghettu, se choval k židovským kolegům slušně (po válce byl zadržen, ale propuštěn na základě výpovědí bývalých vězňů z Terezína).

Anna Hájková připomíná některé signály, které se dostaly do ghetta a které svědčily o systematickém vraždění Židů v Osvětimi a jinde (především svědectví Vítězslava Lederera, jenž v dubnu 1944 utekl z Osvětimi a tajně se pak několikrát dostal do Terezína). Nicméně většina Terezínských až do dubna 1945, kdy do ghetta přijížděly transporty z evakuovaných táborů na východě, o plynových komorách nevěděla. Proto se domnívám, že zápis Hany Posseltové do deníku z podzimu 1943 stěží může být hodnověrný. Píše: „Plynové komory v Osvětimi. Celý Terezín šílí...“⁶ Protože Posseltová neuvádí, odkud tuto zprávu má, zůstane autenticita tohoto zápisu asi nejistá.

V knize je jenom několik drobných chyb či překlepů (Schorch místo Schorsch, Opuštěná Panenka místo Opuštěná panenka). Kniha Irmý Semecké se jmenuje *Terezínské torso*, ne *Torso naděje*. „Prvním moderním českým spisovatelem“ byl mnohem spíš K. H. Mácha než o generaci mladší Božena Němcová. Některé formulace se opakují, úvodní odstavec v Conclusion je omylem přetištěn ještě jednou. Jenom jednou se autorka odvolává na *Terezínskou pamětní knihu* (více než 1550 stran velkého formátu), podle mého nejvýznamnější dokument k evidenci terezínských vězňů, transportů do Terezína i z Terezína.

Závažnější než tyto drobnosti je celkové pojetí holokaustu u Anny Hájkové. Podle ní je holokaust jen výraznější součástí dějin střední Evropy. Jinými slovy, odmítá singularitu šoa jako anomálie a zdá se, že ve stopách T. W. Adorna, Zygmunta Baumana a dalších vnímá holokaust spíše univerzalisticky. Při popisu Terezína se distancuje od sentimentálního moralismu i heroizace jak utrpení, tak vzdoru. V oblasti literatury takovému pojetí odpovídají například Weilův román *Život s hvězdou* (1949), *Jáko b lhář* (1969) Jurka Beckera nebo autobiografická próza Ruth Klüger *Weiter Leben* (1992, česky *Poslední stanice život*), tedy to, co jsem se se svými spolupracovníky pokusil pojmenovat jako „otevřené vyprávění“.

AD:

Anna Hájková: *The Last Ghetto: An Everyday History of Theresienstadt*. Oxford University Press, Oxford 2020. 364 s.

6 Posseltová-Ledererová, Hana: *Máma a já. Terezínský deník*. G+G, Praha 1997, s. 47.